

І. Собєстіанський мав рацію у тому, що община – це не виключно слов'янське, а загальне суспільне явище. Її поява та зникнення залежить від стадії розвитку тих або інших народів.

Заперечуючи факт якоїсь особливості слов'ян, І. Собєстіанський не дає відповіді на питання, а чи мають взагалі будь-які народи свої, лише їм властиві риси характеру? У висновку монографії автор пише про відсутність корінних відмінностей характеру та юридичного побуту в слов'янських народів [2, С. 205]. При цьому слово “корінних” виділяється іншим шрифтом, тож, можливо, припускається наявність незначних особливостей. Правда, не зрозуміло, чи допускається збереження певних особливостей, рис характеру в процесі подальшої еволюції слов'янських народів.

Проведений аналіз поглядів І. Собєстіанського щодо особливостей національного характеру та побуту слов'ян свідчить, що автор загалом досить скептично ставився до притаманності європейським народам, у тому числі й слов'янам, якихось особливих рис характеру. Такі особливості якщо й могли бути, вважав він, то лише тимчасово, у зв'язку з нерівномірним розвитком європейських народів. З іншого боку, важко стверджувати, що автор взагалі відкидав наявність будь-яких особливостей національного характеру. Такого типу погляди І. Собєстіанського на зазначену проблематику дозволяють нам віднести його до еволюційної школи в українській етнології.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Максименко М. А. Собєстіанский И.М // Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования 1805 – 1905 / Под. ред. М.П. Чубинского и Д.И. Багалия. – Х.: САГА, 2007. – С. 234-235.
2. Собєстіанский И. М. Учение о национальных особенностях характера и юридического быта древних славян. – Х.: Тип. А. Н. Гусева, 1892. – 336 с.
3. Історія державності України / За ред. Бандурки О. М., Яр миша О. Н. – Х.: Одиссей, 2004. – 608 с.

А н н о т а ц и я

Анализируются научные взгляды харьковского исследователя Ивана Собєстіанского, изложенные им в монографии “Учения о национальных особенностях характера и юридического быта древних славян”. Выводы ученого не во всем являются однозначными, они отвечают эволюционистской школе украинской этнологии.

Інна Петрова

ВІЙСЬКОВО-ТОПОГРАФІЧНІ ОПИСИ ХІХ СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ ТА ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Пробудження національної і політичної свідомості народів після розпаду СРСР, і зокрема бурхливе національно-державне відродження України, зробили надзвичайно актуальною проблему розбудови джерельної бази сучасних історичних досліджень, адаптації джерел до потреб науки та духовного розвитку суспільства. Військово-топографічні описи ХІХ ст. на тлі численних джерелознавчих пам'яток того часу постають окремим джерелознавчим комплексом, який своїми географічними межами охоплює майже всю територію Російської імперії та надає систематизовану інформацію про природно-кліматичні умови регіонів, загальні тенденції становлення й розвитку центральних та

місцевих органів влади, про розвиток основних галузей сільського господарства та промисловості, відомості про склад робочої сили, райони закупівлі сировини та збуту готової продукції. В окремих розділах цих описово-статистичних розвідок у систематизованому вигляді були презентовані матеріали щодо становлення та розвитку системи традиційних обрядів та звичаїв місцевого населення, формування етнографічних районів й антропологічних областей імперії, народної архітектури та традиційного одягу місцевих мешканців. На сьогодні ці матеріали (поряд з інформацією земських статистичних комітетів) – майже єдині випадки презентації на сторінках офіційної документації подібної інформації.

Після публікації військово-топографічні описи привернули увагу не тільки співробітників Генерального штабу та вищого командування військових округів (для яких вони спочатку призначалися), фахівців у галузі військової топографії та картографії, але й широкі кола науковців та громадськості. До творчої спадщини учасників військово-топографічного обстеження українських земель як до джерела з історії заселення Південної України, матеріальної та духовної культури українського народу у своїх працях неодноразово зверталися відомі російські й українські дослідники минулого – О. Дружиніна [1], С. Водотика [2], В. Констянтинова [3]. Так, фундатор досліджень з історії півдня України О. Дружиніна використовувала військово-топографічні описи Херсонської губернії (1849 та 1863 р.) для вивчення змін чисельності, етнічного складу населення Південної України в 1825 – 1860 рр. В. Констянтинова досліджувала описи з метою встановлення достовірності інформації військово-топографічних описів з проблеми формування етнічного та соціального складу населення міст Південної України. Автор навчального посібника з історії Херсонщини XII – XIX ст. С. Водотика залучив інформацію про регіональні особливості традиційного житла українців, купівельну можливість мешканців Херсонської губернії. Як бачимо, до студій вітчизняних науковців переважно залучалася описова інформація з історії формування етнічного складу населення України та еволюції традиційного житла мешканців Херсонщини. Матеріали військово-топографічних описів щодо становлення традиційних обрядів та звичаїв місцевого населення, формування етнографічних районів й антропологічних областей Російської імперії, традиційного одягу місцевих мешканців на довгий час залишалися поза увагою дослідників. Ця стаття як раз має за мету заповнити цю науково-інформаційну прогалину.

Військово-топографічні описи України 30-60-х рр. XIX ст. стали результатом планового обстеження території Російської імперії співробітниками Генерального штабу. Ідея упорядкування узагальненого військово-топографічного опису імперії належала керівнику генерального штаба Сухтелену, однак з невідомих причин ця робота так і не була доведена до кінця [4]. За його наступника Ф. Шуберта була зроблена нова спроба розробити програму опису губерній та визначити основні напрями її реалізації. Співробітники першого відділення склали опис Віленської губернії та надіслали його для подальшого затвердження у Воєнне міністерство, а звітти на підпис імператору Миколі I. Після розгляду ним опису 5 грудня 1836 р. з канцелярії міністерства надійшов наказ про упорядкування перших військових оглядів [5]. Замість програми, офіцери, що працювали в канцелярії Першого відділення, повинні були керуватися примірником опису Віленської губернії як прикладом. В описах рекомендувалось відобразити у першому розділі таку інформацію “Короткий воєнно-статистичний огляд губернії: кордони, простір і чисельність жителів, води, головні луки й ліси, сухопутні дороги з таблицею відстаней, постачання військ провіантом, варті й пости, постійні гарнізони й військові установи [6]. У другому розділі планувалося надати “Алфавітний список місць, що були зручні для дислокації

кавалерійських і артилерійських штабів, ротних і ескадронних дворів [7]. Також до опису потрібно було додати “Квартирну мапу губернії з зазначенням тільки тих місць, які можуть бути використані для приміщення ротних і ескадронних штабів” [8]. Більшість із упорядників описів працювали над оглядами в канцелярії, опрацьовуючи надіслані матеріали від центральних та місцевих органів влади, військових формувань та підрозділів (Статистичного відділення Міністерства внутрішніх справ, Департаменту шляхів сполучення, квартирмейстерів діючих армій тощо). Пізніше ці військово-топографічні описи вийшли літографічним друком у 1836 р. – 1 опис, 1837 – 8, 1839 – 13, 1840 – 12, 1841 – 12, 1842 – 5, 1843 – 3. На сьогодні частина з цих описів зберігаються у Російському державному військово-історичному архіві. Так, у фонді ВУА цього архіву представлені описи Подільської, Чернігівської, Харківської, Полтавської губерній тощо.

Наступний етап військово-топографічного обстеження губерній та областей Російської імперії припадає на кінець 40-х рр. ХІХ ст. 1 жовтня 1848 р. Військовий міністр затвердив “Програму для військово-статистичного огляду губерній та областей Російської імперії” [9]. Вона складалася з 6 розділів: “Відомості загальні”, “Місцевість”, “Мешканці”, “Промисловість”, “Освіта”, “Відомості спеціальні”(останні здебільшого стосувалися дислокації військових підрозділів, системи забезпечення їх провіантом, фуражем, амуніцією, засобами транспортування необхідних товарів до місць дислокації). Відповідно до запропонованої програми планувалося надрукувати 18 томів, до яких повинні були увійти 80 описів губерній та областей (на жаль видані були лише 69). До 10 тому “Південно-західні губернії” увійшли описи Київської (автор підполковник Міньков), Подільської (штабс-капітан Твершинов), Волинської (штабс-капітан Фрітче) губерній. До 11 тому було включено описи Херсонської (упорядники Роголев, Вітте, штабс-капітан Пестов), Таврійської (автор підполковник Герсиванов) губернії, опис Бессарабської області (полковник Дараган), Катеринославської (штабс-капітан Драчевський), Землі Війська Донського (полковник Штюрмер). Дванадцятий том “Малоросійські губернії” складався з трьох частин – опис Харківської губернії (капітан Могульський), Чернігівської (полковник Міцевич), Полтавської (полковник Облеухов).

Структура цих описів, у тому числі українських губерній, здебільшого відповідала міністерській програмі, однак упорядники мали можливість корегувати їх програму і зміст виходячи зі специфіки регіону, наявних матеріалів та особистих уподобань. Наприклад, у “Військово-топографічному описі Подільської губернії” більш детально у порівнянні з описом Харківської губернії було висвітлено чисельний та соціальний склад місцевих мешканців, процеси міграції та рееміграції населення, природне зростання населення за певний хронологічний період тощо [10]. У той же час у “Військово-топографічному описі Харківської губернії” на відміну від інших описів цієї серії, значну увагу було зосереджено на вивченні економічного потенціалу цього регіону. Так, на сторінках опису була презентована інформація щодо розвитку основних галузей сільського господарства губернії – землеробства, садівництва, городництва; асортименту товарів, що вироблялися місцевими цехами та фабриками [11]. Упорядник “Військово-топографічного опису Таврійської губернії” найбільшу увагу, на відміну від попередників, приділив питанням культури та побуту українського народу й етнічних меншин, що мешкали на цій території [12].

Остання спроба упорядкувати узагальнений військово-топографічний опис Російської імперії припадає на кінець 50-60-х рр. ХІХ ст., його ініціатором був Військовий міністр Д. Мільотін. У Російському військово-історичному архіві зберігся його наказ від 5 липня 1857 р., де зазначено, що співробітникам Генерального штабу наказується скласти статистичні та військово-статистичні описи 73 губерній та областей імперії [13]. На відміну

від попереднього військово-топографічного обстеження Російської імперії, описуванням територій керував з 1857 р. Військово-статистичний відділ департаменту Генерального штабу. Для проведення нового обстеження та описування територій у розпорядження топографічних експедицій центральними органами влади були надані спеціальні інструктивні документи з переліком питань, на підставі яких передбачалося підготувати нові військово-топографічні описи (“Правила”, “Настанови” та “Зразкова докладна програма статистичних описів і військових оглядів губерній та областей Російської імперії”) [14]. Усім офіцерам рекомендувалося використовувати спочатку тільки офіційні джерела: ревізькі казки, метричні книги, щорічні звіти губернаторів та казенних палат, окладні книги тощо [15]. Якщо необхідних матеріалів бракувало, то Військово-статистичний відділ рекомендував самостійно збирати відомості на місцях, лише після цього дозволялося використовувати надруковані матеріали, що були оприлюднені у центральній та місцевій пресі. Усі зібрані матеріали потрібно було систематизувати відповідно до двох розділів, з яких повинен був складатися кожний опис: “Історичний нарис” та “Статистичний опис” (до складу останнього входили підрозділи “Географічний та топографічний опис”, “Мешканці”, “Промисловість”, “Освіта”, “Внутрішній та зовнішній побут”, “Управління”, “Відомості про міста, посади та інші відомі населенні пункти взагалі”). Надалі відредаговані описи надсилювалися до Військово-статистичного відділу, який займався їх публікацією. Відповідно до плану публікацій планувалося надрукувати 18 томів або 79 частин – описів (відповідно до кількості губерній та областей Російської імперії на той період, а саме на 1 січня 1857 р.). Зміни у плані публікацій відбулися за рахунок зменшення частин, що входили до 16 тому “Кавказький регіон” (замість 10 з попереднього опису до нього увійшли 7). Планувалося завершити обстеження та описування губерній у 1859 – 1860 рр., і вже до кінця 1863 р. надрукувати всі примірники описових документів [16].

Але, як свідчить “Звіт Військового міністерства за 1859 р.”, наказ від 5 липня 1857 р. про обстеження територій не виконувався, описування губерній просувалося досить повільно [17]. Протягом 1859 р. військово-статистичні роботи розпочалися тільки у 39 губерніях та областях Російської імперії (у цьому році було закінчено лише описи Рязанської та Псковської губерній). У 1860 р. обстеженню підлягало вже 54 губернії, а у 1861 – 58. Не задоволений таким станом речей, Д. Мілютін у 1861 р. наказав підготувати ретельний звіт про виконання військово-статистичних робіт у державі, з чітким поясненням внаслідок чого наказ військового міністра не виконувався, які заходи пропонуються для виправлення цієї ситуації і в які строки описування буде завершено. У надісланому звіті зазначалось, що Військово-статистичний відділ на початок 1861 р. отримав і підготував до друку матеріали чотирьох губерній – Воронежської, Катеринославської, Віленської та Бессарабської. Протягом 1861 р. планувалося завершити обстеження 23 губерній, у тому числі чотирьох українських – Волинської, Київської, Подільської, Харківської та Херсонської. У 1862 р. Військово-статистичний відділ повинен був завершити процес редагування описових матеріалів 18 губерній, у тому числі Полтавської та Чернігівської. У 1863 – 1864 рр. планувалося отримати комплект статистичних матеріалів із 8 губерній (Вологодської, Варшавської, Люблінської, Полоцької, Радомської, Орловської, Тобольської та Великого князівства Фінляндії). У той же час, як свідчить цей звіт, у деяких губерніях та областях взагалі не приступили до виконання наказу Д. Мілютіна [18]. Лише у 1865 р. планувалося відправити керівників експедицій в Архангельську та В’ятську губернії. У цьому ж році офіцери шостого армійського корпусу повинні були обстежити Астраханську губернію, офіцери Кавказької

армії – Бакінську, Тьорську, Кубанську області, Прикаспійській край та Шемахінську і Єреванську області. Офіцери Оренбурзького корпусу відповідали за описування Оренбурзької та Томської губернії. Останніми в імперії обстеженню підлягали Єнісейська та Якутська губернії, Амурська та Приморська області.

Проте, встановлений графік проведення робіт, так і не був виконаний. До 1864 р. було видано тільки 13 описів, і ще 9 готувалися до друку [19]. А після реорганізації Військового міністерства у 1863 р. взагалі було поставлено питання про доцільність проведення таких широкомасштабних заходів. Статистична комісія Військового міністерства після чергового вивчення ситуації, що склалася з обстеженням губерній і підготовкою описів, прийняла рішення про припинення з 1 липня 1864 р. описувальних робіт. Описи, що будуть надіслані до Статистичної комісії до 1 липня, планувалося надрукувати за встановленим графіком, незакінчені статистичні розвідки передавалися до Генерального штабу для кінцевого редагування або надсилалися до місцевих статистичних комітетів [20]. Таким чином, за сім років з 79 губерній були описані тільки 25 (до 1868 р. усі ці описи вийшли друком, у тому числі й Катеринославської, Херсонської та Чернігівської губерній).

Як свідчить аналіз усіх трьох програм, на підставі яких передбачалося здійснити обстеження Російської імперії, запропоновані анкети охоплювали достатньо широке коло питань, пов'язаних із вивченням сільського господарства, промисловості й торгівлі, соціального та національного складу населення, сімейних звичаїв і обрядів, повсякденного життя місцевого населення тощо. Найбільш успішно з поставленим завданням впоралися укладачі “Матеріалів для географії й статистики Росії В. Павлович (Катеринославська губернія) [21], О. Шмідт (Херсонська губернія) [22], М. Домонтович (Чернігівська губернія) [23]. Це пояснюється не тільки сумлінним підходом до упорядкування описів, але й тим, що автор програми останнього обстеження Д.Голіцин, на відміну від своїх попередників, виокремив розділ питання “Внутрішнього та зовнішнього побуту місцевого населення, і рекомендував дослідити “звичаї, народні та місцеві свята, ігри, пісні, прислів'я, прикмети, повір'я, одяг, їжу, сімейний побут місцевого населення” [24].

Протяжність українських земель та перебування їх тривалий час у центрі міграційних потоків сприяли формуванню певних антропологічних груп, які вже на кінець XIX ст. набули характерних соматологічних ознак. Автор топографічного опису Чернігівської губернії М. Домонтович у своїй роботі зазначав, що на території задеснянських районів Чернігівщини мешкали представники сучасної “валдайської” та “ільмено-дніпровської” груп (він називає їх чернігівськими литвинами), для яких поряд з властивою всім регіональним групам українського народу брахікефалією, спостерігалось помітне збільшення світлих відтінків забарвлення очей та волосся [25]. Автор це пояснює перш за все впливом сусідніх етнічних елементів – білорусів, литовців, росіян. Крім наведених ознак, представникам валдайської та ільмено-дніпровської груп, за спостереженням М. Домонтовича, був притаманний також низький ріст – “народ тут взагалі невисокого зросту” [26]. У Конотопському, Козелецькому, Борзнянському, Ніжинському, на півдні Чернігівського, Кролевецького, Глухівського, частково в Остерському та Сосницькому повітах мешкали південноруси-степовики (Авт. – термін М. Домонтовича), які “при видимій сухорлявості й досить великому зрості мали міцну статуру й досить гарне здоров'я”. Також більшість з них мали досить темний колір очей та волосся, переважно пряму форму носу (хоча нерідко, як свідчить дослідник, зустрічались мешканці з чітко окресленим носом з випуклою спинкою) [27].

Також основним чинником локалізації певних територій в окремій історико-географічній зоні (окрім дивергентних процесів в українській мові та становлення

антропологічних груп) автори топографічних описів (О. Шмідт та М. Домонтович) називають процес формування регіональних особливостей одягу українців. Традиційний костюм українця складався з верхнього, натільного, поясного та нагрудного одягу, взуття та головних уборів. Серед основних чоловічих головних уборів М. Домонтович називає яломок (який переважно носили мешканці задеснянської зони), кучму та бриль, які були поширені майже на всій території Лівобережної України. Основною складовою чоловічого поясного одягу в степових районах залишалися шаровари, у лісостепових – штани. Поверх традиційної сорочки чоловіки одягали свиту з сірого або білого сукна, яка закріплювалася на тілі кушаком. Чоловіки, що мешкали у південних повітах, частіше одягали довгу свиту з каптуром, який захищав голову та шию від непогоди. Узимку більшість українців носили кожух або байбарак – хутряне вбрання, покрите сукном. На Херсонщині чоловіки взимку одягали штани з сукна або шкіри (без зовнішніх швів) [27]. Традиційним селянським взуттям були личаки та чоботи. Типові для цього регіону личаки склалися з плетеної підшви та петель обабіч ступні. На нозі вони трималися за допомогою мотузки з лика, яка протягувалася крізь петлі. Окрім личаків, більшість населення південних повітів Чернігівщини носили чоботи та постולי. Останні виготовляли з чотирикутного шматка шкіри, яку проколвали по краях, і стягали навколо ноги конопляною мотузкою або шкіряним ремінцем.

Більшість заміжніх жінок носили на голові намітку – прямокутну довгу хустку, виткану з білого полотна. На Чернігівщині намітку жінки частіше обгортали навколо очіпка та пов'язували її пишним бантом ззаду, який разом з кінцями намітки спускався на спину. Волосся молодих дівчат було заплетене в коси та прикрашене стрічками й квітами. З натільного та верхнього одягу жінки влітку одягали традиційну плахту, сорочку, фартух-запаску, в особливих випадках (на свята) – довгу свиту, розшиту по бокам фалд синіми або червоними шнурками. Узимку жінки віддавали перевагу шубам, представниці бідніших прошарків одягали “нагольні шуби, а жінки із достатком – ті, що були покриті сукном” [28]. Увесь цей комплекс жіночого вбрання прикрашався зйомними та нагрудними прикрасами. Серед нагрудних прикрас, які були поширені на Україні, найчастіше носили намисто з коралів, скла, монет-дукатів, ланцюжків з хрестом.

Більш-менш точні відомості етнографічного характеру містять описи про традиційне помешкання українців. У сільській місцевості основним типом житла залишалася хата. Згідно з відомостями М. Домонтовича, на території Чернігівщини здебільшого будували двокамерне житло, яке складалося з хати та неопалованих сіней. Для цього використовували глину та дерен – спочатку селяни з дерну робили стійкий каркас, а потім обмазували його глиною. Нижню частину внутрішньої стіни та печі (десь піваршинна від підлоги) фарбували, для чого використовували переважно жовту глину, рідше чорну та червону. До домівок добудовували невеличкі призьби, які використовувались замість лавок. Внутрішнє планування, розташування меблів та обладнання, як свідчать військово-топографічні описи, були незмінними та відповідали певним традиціям, що практично ніколи не порушувалися і були характерними для всієї Чернігівщини. Найбільше значення в хаті надавалося печі: вона займала 1/5-1/4 площі домівки. Піч часто-густо прикрашалася різними матеріалами: у бідніших селянських будинках її розмальовували фарбами, дерев'яні елементи прикрашали різьбленням. По діагоналі від печі знаходився почесний кут, так зване покуття. Уздовж стін, що його утворювали, стояли довгі широкі лави, які споруджувалися одночасно з будівництвом хати і утворювали з нею одне ціле. Біля входу до хати був так званий “господарський куточок”. Тут залишали деяке кухонне приладдя, стояло цеберко з водою та кухоль. Помешкання освітлювали за допомогою скіпи, у

північних повітах Чернігівщини за допомогою скіпника (скіпником називали шматок серцевини смолового дерева, який запалювався для освітлення у глиняній мисці, а для видалення кіптяви над ним влаштовували полотняний мішок, що рукавом виходив до стелі) [29].

На Херсонщині у другій половині XIX ст. житло селян було доволі різноманітним “від просторового, високого кам’яного будинку, схожого на будинки колоністів, ...до сирої, тісної землянки, в якій мешкають державні та власницькі селяни південних повітів” [30]. Хати мали переважно форму витягнутого прямокутника розмірами у довжину 9 – 12 аршин, у ширину 7 – 8 аршин. Як зазначає автор військово-топографічного опису Херсонської губернії О.Шмідт, панівним на той період стає трьохкамерне житло, яке складалося з хати, сіней та комори. Основним будматеріалом на той період була глина з очеретом, хмизом і соломою – саман (необпалена цегла), глиносолом’яні вальки вагою 8 – 10 кг. Фундаменту не було, підлога була глиняною, дах – двосхилий або глиняний. Піч робили з глини, дикого каменю, цегли-сирцю або заводської цегли, дах покривали переважно соломою й очеретом. Надалі в описі О. Шмідта достатньо досконало описано процес будівлі каркасу майбутньої хати-мазанки. Спочатку в землю вбивали стовпи з розвилкою вгорі, на них клали скріплені зв’язи, вздовж клали сволок товщиною більше 20 см, впоперек – 2 – 3 вужчі сволки. На поперечні сволки клали лати, потім ставили крокви, зв’язуючи їх по два кінцями, з розпорами. Поставивши декілька крокв на в’язках, прибивали до цих крокв розколоті жердини – підлатники. Дірки між сохами і щілини переплітали очеретом або хмизом, обмазували ззовні і зсередини. На стелю клали солом’яну і зверху засипали землею. Пересічно собівартість такої мазанки сягала 40 крб. У південних повітах Херсонської губернії замість глини використовували вапняні плити, тому автоматично зростала собівартість цієї будівлі до 75 крб., але в той же час збільшувались строки придатності цього помешкання до 50 років.

Їстівний раціон українських селян залежав від багатьох факторів: соціально-економічного становища, історичних і регіональних традицій, господарської спеціалізації тощо. Його основу складав хліб. Населення південних повітів Чернігівщини випікало хліб переважно з жита, мешканці Мглинського та Суражського повітів до хлібного тіста висівки, картоплю, горох тощо. Окрім хлібу, селяни кожен день споживали борщ, вареники, кашу, галушки, локшину, затірку. За спостереженням М.Домонтовича, на Чернігівщині борщ найчастіше готували з буряка, капусти, моркви та цибулі. Заправляли його квасом та салом, на свята – м’ясом. Увечері селянки ліпили вареники, готували “юшку з галушками з гречаної муки та салом або просяну кашу іноді з салом чи маслом та кропом” [31]. На вареники тісто замішували або на пшеничному борошні, або на гречаному. Їх начиняли капустою, сиром, вареними та товченими сухофруктами, маком, свіжими ягодами. Під час свят до столу ставили обрядову їжу, асортимент якої визначався традиційними для того чи іншого свята продуктами, та спиртні напої – наливки та медовуху. На Херсонщині улюбленою святковою і недільною стравою була локшина – зварене у воді чи молоці порізане тонкими довгими смужками тісто, замішане з пшеничного борошна на яйцях.

Також важливим елементом побутового та культурного життя українців було дотримання релігійних обрядів та аграрно-календарних свят. Укладачів військово-топографічних матеріалів передусім цікавили відомості про поширення язичницьких вірувань та традицій в українському середовищі, які раніш не були описані в спеціальній літературі. Так, М. Домонтович детально розповідає про вшанування польового бога Дідька, якого селяни уявляли з солом’яним батогом (цим батогом він, за повір’ям

розхитував хліби й трави). У деяких повітах перед початком посівної селяни співали йому хвалебні пісні, а після закінчення жнив частину незжатих колосків залишали на полі як дарунок для Дідька. Це колосся називали бородою, його переплітали червоною смужкою, прикрашали квітами, навколо спалювали траву і в її середину вкладали шматочок хлібу та жменьку солі, співаючи при цьому: “Оце тобі борода, хліб, сіль та вода!” [32]. Після закінчення жнив жінці робили з жита вінок та приносили його додому власника ниви. Цей вінок освячувався в церкві у день Преображення Господнього та зберігався під образами.

Серед низки зимових свят укладачі топографічних матеріалів особливу увагу приділяють різдвяним святкам. Так, напередодні Різдва більшість селян, за спостереженням О. Шафонського, готували обрядові страви, серед яких обов’язковою була кутя та узвар, тобто вариво з сушених фруктів – яблук, груш, вишень та ізюму. Окрім приготування ритуальної вечері, важливим елементом свята Різдва Христова залишалося колядування. Колядники збиралися групами і ходили від двору до двору, вітаючи господарів, бажаючи їм здоров’я та благополуччя. Обряд колядування частіше супроводжувався невеличким театралізованим дійством, так званим вертепом. На новий рік святкове дійство супроводжувалося символічним посіванням зерном та традиційними побажаннями. Автор військово-топографічного опису Чернігівської губернії записав одне з таких традиційних побажань на Новий рік: “Зароди Боже жито, пшеницю та усяку пашницю, будьте здорові та з новим роком!” [33].

Таким чином, розгляд відомостей військово-топографічних описів щодо розвитку української культури, формування етнографічних особливостей окремих етнічних субстратів показав високий ступінь їхньої достовірності та репрезентативності. Укладачам вдалося досконало описати процес формування діалектних одиниць, чоловічого та жіночого традиційного вбрання, зміни в архітектурній забудові губернських та повітових міст. У той же час слід зазначити, що не всі відповіді на питання мають однаковий ступінь докладності. Наприклад, автори військово-топографічних описів виявили досить нестійкий інтерес до вивчення релігійних обрядів та аграрно-календарних свят українців: із усіх документів цього типу більш-менш повну інформацію про житлові та господарчі споруди було представлено в “Матеріалах для географії й статистики Росії. Чернігівська губернія”. Її уривчастість позбавляє можливості вивчити особливості аграрно-календарних свят українців усіх історико-етнографічних районів України.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825 – 1860 гг. XX ст. – М., 1981.
2. Водотика С.Г. Історія Херсонщини XII – XIX ст.: Навчальний посібник. – Херсон, 2003.
3. Константинова В.М. Військово-топографічні описи Катеринославської губернії, зібрані офіцерами Генерального штабу, як джерело з соціально-економічної історії міст Південної України у першій половині XIX ст. // Зб. наук. праць Бердянського державного педагогічного інституту ім. П.Д.Осипенко, Історія. – Бердянськ, 2000.
4. Російський Військово-історичний архів (надалі РДВІА). – Ф.38. – Оп. 19\274. – Спр. 64. – Арк.15.
5. РДВІА. – Ф.38. – Оп. 4/253. – Спр. 10496. – Арк.29 – 30.
6. Андреев Н.В. Географические труды офицеров Генерального штаба (1836 – 1868) и их значение для развития географии в России: Автореф. дисс. канд. геог. наук – М., 1963.
7. Там само.
8. Там само.

9. Программа для военно-статистических обозрений губерний и областей Российской империи. - С-Пб., 1847.
10. Военно-статистическое обозрение Российской империи издаваемое по Высочайшему повелению при I отделении департамента Генерального штаба. – Том XI. – Часть 1. Подольская губерния. – С-Пб.: Тип. Ген.Штаба, 1849.
11. Военно-статистическое обозрение Российской империи издаваемое по Высочайшему повелению при I отделении департамента Генерального штаба. – Том XII. – Часть 1. Харьковская губерния. – С-Пб.: Тип. Ген.Штаба, 1850.
12. Военно-статистическое обозрение Российской империи издаваемое по Высочайшему повелению при I отделении департамента Генерального штаба. – Том XI. – Часть 2. Таврическая губерния. – С-Пб.: Тип. Ген.Штаба, 1849.
13. РДВИА. – Ф.38. – Оп. 24/279. – Спр. 15. – Арк.21.
14. Примерная подробная программа Статистических описаний губерний и областей Российской империи. – СПб, 1858.
15. Там само. – С.5.
16. Исторический очерк деятельности Военного управления в России с 1865 по 1880 гг. – СПб, 1879. – Т.2.
17. Отчет Военного министерства за 1859 год. // Военный сборник. – 1862. – № 5-6.
18. Там само. – С.81.
19. Исторический очерк деятельности Военного управления в России с 1865 по 1880 гг. – СПб, 1880. – Т.4. – С.109.
20. Русское военное обозрение// Военный сборник. – 1864. – №3. – С.4.
21. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба, Екатеринославская губерния / Сост. Генерального штаба капитан В.Павлович. – СПб., 1862.
22. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния / Сост. Генерального штаба полковник А. Шмидт. – Спб., 1863. – Ч.1. – 2.
23. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния / Сост. подполковник Генерального штаба М.Домонтович. – СПб., 1865
24. Примерная подробная программа Статистических описаний губерний и областей Российской империи.... – С.34.
25. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния ...– С.530.
26. Там само.
27. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния.. – С.500.
28. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния ...– С.534.
29. Там само.
30. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния.. – С.503.
31. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния ...– С.534.
32. Там само. – С.535.
33. Там само.

А н н о т а ц и я

Рассматриваются военно-топографические описания Украины XIX ст. как источник изучения культуры и быта украинского народа. В работе проанализированы материалы, которые

были предоставлены авторами военно-топографических описаний, – В. Павловичем, М. Домонтовичем, О. Шмидтом о формировании антропологического состава украинского народа, местных диалектов в языке, эволюции традиционного жилья, религиозных и аграрно-календарных праздников.

Юлія Мазурика

ПЕКІНЬСЬКА ДУХОВНА МІСІЯ В ХVІІІ СТ.: “МАЛОРОСІЙСЬКИЙ” ДИСКУРС

Вивчення історичних і культурних відносин України з Китаєм перебуває лише на стадії збору матеріалів. Українсько-китайські історичні, політико-економічні та культурні зв'язки досі не були предметом спеціальних досліджень. Адже значна кількість фактів і явищ (переважно ХVІІ-ХХ ст.), належних до української культури, проігноровані українською ментальністю, породжених носіями українського етносу подавалися, за зрозумілих причин, у російському забарвленні. Одним з показових сюжетів українсько-китайських відносин є історія діяльності Російської Духовної Місії в Китаї (більш відомої як Пекінська Місія) у ХVІІІ ст. [17], яку російський дослідник М. Веселовський назвав “своєрідною установою, що виникла в силу історичних випадковостей [19, с. І].

Дійсно, Місія була заснована для духовної підтримки російських козаків, захоплених у полон цинськими військами у 1685 р. після падіння албазинського острога на р. Амур. Оскільки з полоненими був священик Максим (Леонт'єв), китайська влада дозволила зарахованим на службу в імператорську гвардію козакам зберегти відправлення православного богослужіння та навіть виділила невеличку територію для спорудження православної церкви. Вже у 1698 р. думний дяк Вініус, писав з Тобольська Петру І за кордон, що в Пекіні збудовано руську церкву і що деякі китайці охрестилися. “То дело зело изрядно. Только, для Бога, поступайте в том опасно и не шибко, дабы китайских начальников не привестъ во злобу, также и езуитов, которые там от многих времен гнездо свое имеют, – відповідав Петро І, наголошуючи, що для Пекіна “надобны попы не так ученые, как разумные и подкладные, дабы через некоторое кичение оное святое дело не произошло в злейшее падение [30, с. 579]. Через два роки, в указі від 18 липня 1700 р. російський цар безпосередньо торкнувся питання про відкриття місії та наказав писати до Київського митрополита Варлаама (Ясинського), щоб той “поискал в малороссийских своей области городах и монастырях из архимандритов и игуменов или иных знаменитых иноков добраго и ученаго и благаго непорочнаго жития человека, которому бы в Тобольску быть митрополитом, и мог бы с Божиею помощию исподволь в Китае и в Сибири в слепоте идолослужения и в прочих неверствиях закоснелых человек приводить в познание... истиннаго живаго Бога и привел бы с собою добрых ученых не престарелых иноков дву или трех человек, которые бы могли китайскому и мунгальскому языку и грамоте научитись, и их суеверие познав, могли твердыми святаго Евангелия доводами многия души ... привести во свет познания Христа [24, с. 50]. Китайська сторона, в свою чергу, не поспішала з відкриттям православної місії в Пекіні. І лише в 1712 р., після смерті албазинського священика, імператор Кансі дозволив приїзд у Китай першого складу Російської Духовної Місії, яка й прибула до столиці цинського Китаю в 1715 р. (за іншими даними, на початку 1716 р.). За російсько-китайським Кяхтинським трактатом 1728 р. цинське керівництво офіційно визнало перебування в Пекіні Російської православної місії